

תוכן העניינים

5	פתח דבר: דיאלוג בארץ הפקר חגי כנען
13	דיאלוג אחיות: מאנטיגונה ואיסמנה לאיריגארי ובובואר ליאור לוי
35	מרטין בובר, ראם צ'נדרה גנדהי ובן־עמי שרפשטיין בדיאלוג על דיאלוג דני רוה
54	דיוידסון על האפשרות לדיאלוג: לדבר עם חייזרים, פראים, ועם לאקאן גלעד קינן
78	תרגום ♦ חיי הדיאלוג. הרצאה בכנס נובל 1969 אברהם קפלן
92	מדואולוג לדיאלוג: הדרך לשוב ולהיעשות אנושי מחשבות בעקבות "חיי הדיאלוג" של אברהם קפלן ג'ובאני סקרפילה
99	שפה וקוגניציה בעידן הצ'ט GPT ריאיון עם רוני קציר
108	דבר הפסל דרור פימנטל
125	קאנט והדיאלוג האסתטי עם הטבע מורן גודס־ריצ'יטלי
139	מסה ♦ שתי תפיסות של נאורות מאיר בוזגלו

- תרגום ♦ משה בן מימון ותרומתה של יהדות ספרד
לימי הביניים באירופה. הרצאה מהעזבון
הנס בלומנברג
- 157
- על דיאלוג והעדרו: עיון בהרצאה מעיזבוננו של הנס בלומנברג
עומר מיכאליס
- 174
- מרטין בובר: הממד התיאולוגי והפוליטי בדיאלוג
אבנר דינור
- 191
- המשתתפים בגיליון
- 210

פתח דבר: דיאלוג בארץ הפקר

חגי כנען

הגיליון "אפשרות של דיאלוג" תוכנן במקורו כמחווה לפילוסופיה הדיאלוגית של מרטין בובר במלאת מאה שנה לספרו פורץ הדרך **אני ואתה** (1923). המחשבה הייתה שמבט רטרוספקטיבי מפוכח על המורשת הדיאלוגית של בובר עשוי להצמיח דיון חדש בתנאי

האפשרות של המפגש הדיאלוגי כיום, כאן ועכשיו. וזאת, מתוך הכרה שאפשרות הדיאלוג היא מרכזית וחשובה לחיים שנרצה לחיות ושנרצה להשתתף בהם ברמה הקיומית, האתית והפוליטית. מאז תכנון הגיליון, החברה הישראלית עברה תהפוכות דרמטיות, חודשים ארוכים של מחאה ומאבק כנגד שלטון גזעני, אנטי-דמוקרטי, ולאחרונה, ב-7 באוקטובר, טבח אכזרי של אזרחים ישראלים רבים על ידי חמאס ובעקבותיו מלחמה מרה שסופה עדיין לא נראה לעין. גיליון 71 סתיו 2023 של עיון יוצא כעת לאור בארץ כואבת, אלימה ומדממת. בתקופה שבה אפשרויות הדיאלוג קרסו ונעלמו כמעט כליל מהמרחב הציבורי, נחיצות הדיון הפילוסופי חיונית ודחופה.

הכותרת "אפשרות של דיאלוג" מזכירה לנו שקיומו של דיאלוג איננו עניין מובן מאלינו. ייתכנו חיים אנושיים שבהם אין שיחה. אין שיחה, גם כשיש מלל, ופירושו של דבר הוא שדיאלוג אינו שקול ואינו מתמצה בעובדה שמתקיימת בינינו תקשורת מילולית. הדיאלוג הוא סוג של אפשרות אנושית, צורה מסוימת של התנהלות – של דיבור והקשבה, של חיים משותפים – במרחב הלשוני, שיכולה להתממש בהקשרים

שונים ובדרכים שונות; ועם זאת, אין הכרח בהתממשותה. העובדה שבאמצעות השפה השגורה בפנינו אנחנו מתקשרים עם הזולת, אומרים דברים, מעבירים מסרים, משיגים הישגים, איננה תנאי מספיק למימוש האפשרות הדיאלוגית. אך, אם הצלחה תקשורתית אינה הקריטריון לדיאלוג, מהו מובנו? כיצד ניגשים לברור זה?

במחשבה הבוריאנית על השפה, הדיאלוג אינו סוגה לשונית, ואת מובנו הייחודי לא ניתן למצוא בשדה הלשוני עצמו וגם לא להסיק על אודותיו מהבדלים בין תכונותיהן הלשוניות של פעולות לשוניות שונות. לפי בובה, השפה היא לא כלי או אמצעי הכפוף לצרכיו ולשימושו של האדם אלא ממד עקרוני של הקיום האנושי, קיום שהוא תמיד כבר בינאישי. לפיכך, את ייחודו של המפגש הדיאלוגי יש להבין על רקע ההבדל בין צורות היסוד של היחס הבינאישי שמגולמות בשפה: 'רחק' לעומת 'זיקה'; 'תיווך מושגי' לעומת 'נוכחות אישית'; ה"אני-לו" לעומת ה"אני-אתה" – ובאופן כללי, ההבדל בין ההתייחסות אל האחר כאל אובייקט ובין מפגש בלתי-אמצעי עם אחרות. בהקשר זה, בובר נפרד מהמסורת האקזיסטנציאליסטית. בעוד הוא שותף להבנה שזו מציעה כי השפה היא אופן של קיום, הוא לא מקבל את הניגוד העקרוני שהאקזיסטנציאליזם מציב בין המובן הסינגולרי, האידיאליסטי, של היחיד לבין המרחב הלשוני של פשר משותף. שלא כהיידיגר או סרטור, בובר לא רואה ניגוד הכרחי בין השפה – בציבוריותה ודפוסיה הכלליים – לאפשרות ההפצה של היחיד בייחודיותו. עבורו, האפשרות של דיאלוג היא אמנם חמקמקה, אולי אף נדירה, כזו שביומיום אנחנו נוטים להחמיץ; ועם זאת, אפשרות זו פתוחה תמידית בפנינו. הדיבור וההקשבה הם ביסודם אופנים של פנייה שבכוחם לחלץ מדפוסיה הכלליים של השפה את נוכחותם האישית של הדוברים בה. יש כאן עניין של התכווננות נכונה. בדו-שיח של ממש, אני לא מקשיב ולא מדבר אל אדם כללי כלשהו אלא אל אדם מסוים ויחיד שהוא, ברגע זה, את או אתה. ב"שיחה כהווייתה" בובר כותב "מתרחשת הפנייה אל איש-השיח ... בחינת פנייה שבלב. כל מדבר מתכוון כאן לאיש-שיחו ... שהוא פונה אליו, בחינת יש אישי זה!"¹

לעומת זאת, כאשר השיחה שלנו מתעלמת או מייטרת את ה'אתה', האינטראקציה שלנו עם האדם האחר מצטמצמת ליחסים סכמטיים עם "מישהו" – זולת סתמי, שממלא את פונקציית 'בן-השיח'; עם 'בן שיח' כללי שכזה אין מניעה לנהל תקשורת ברמות שונות, ובפרט, באופן דומה לצ'ט עם מחשב, אפשר למסור ולקבל תכנים ואינפורמציה. לפי בובר, היחס הקוגניטיבי, המושגי, כמו זה התכליתי, האינסטרומנטלי ואף זה המחפצן הם

¹ מרדכי מרטין בובר, "יסודותיו של הבין-אנושי", בתוך **בסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההווה**, מוסד ביאליק, תשמ"א, עמ' 230.

ממאפייני צורת היסוד של ה'אני-לו' וככאלה מהווים גם הם חלק אינטגרלי ממי שאנחנו כבני אדם ואף תורמים באופנים שונים למארג החיים האנושי. עם זאת, ככל שהשפה בינינו מצומצמת לפונקציונליות ברורה ומוכפפת לתכליות מוגדרות כגון העברת תכנים (או לחלופין קביעת חוקים, השגת יעדים, הפצת תעמולה וכד'), הרי היא הופכת לדלה מבחינה קיומית, ומחמיצה את האפשרות החשובה – חסרת התחליף – של מפגש עם האדם האחר. "בלי הלז אין אדם יכול להתקיים", הוא כותב, "אולם מי שחי רק עמו בלבד, אינו אדם"²

אמירה זו של בובר אפשר להבינה ברמה העקרונית-כללית, אך גם כטענה קונקרטית המופנית נגד צורת חיים שלטת בתקופתו שבה נדחקים ה'אני-אתה' – כמו גם דרכי השיחה הדיאלוגית – אל עברי פי פחת. בהקשר זה, מעניין לשים לב עד כמה הטרידה את בובר כבר ב-1923 סכנת האובייקטיפיקציה של החיים הדיאלוגיים וזאת שנים רבות לפני היבלעותו של הדיבור האישי, הישיר, בטכנולוגיות שפה יעילות שהפכו במאה ה-21 למרכזיות בעיצוב דרכי התקשורת בינינו. עם זאת, בובר, שאומנם מבקר את השתלטות הטכנולוגיה על רוח האדם, רואה בהשתלטות זו רק – היבט אחד – תגובה סימפטומטית למשבר האדם המודרני שחוזה בעשורים הראשונים של המאה ה-20 "התפוררות גדלה והולכת של הצורות האורגאניות הישנות", והופך לחסר בית – לזר ולבודד – בעולמו.³ האדם תועה ומבקש להשיב לעצמו את תחושת הביטחון והביתיות שאפיינה את העולם שאבד לו, אך אינו מוצא דרכים מיידיות לשחזר את מקומו האורגני בעולם. המחשבה המופשטת, המדעים ואף הפילוסופיה, גם הם לא מצליחים, לדעת בובר, לתת מענה למשבר הנפש ולצורך הקיומי העמוק, ולכן האדם פונה לתחליפים מלאכותיים, וירטואליים, שמבטיחים לזכות אותו בשליטה מחודשת על המציאות ההפכפכה.⁴ במילים אחרות, את שכחת ה'אני-אתה' והשתלטות ה'לו' על המרחב הבינאישי, יש להבין, לפי בובר, כחלק מתהליכים היסטוריים, חברתיים ורוחניים, שהובילו לניתוקו של האדם מרצף ההוויה המחבר את האנושי אל יצורי הטבע ואל האלוהי – שלוש הספרות שבהן בובר מבקש לשחזר את נוכחותו של ה'אני-אתה'!

כך, לא רק בשנות העשרים והשלושים אלא גם בשלשה העשורים הבאים של המאה הקודמת, שנות מושבו בישראל, בובר ממשיך ומפתח את האפשרות של חיים דיאלוגיים

² בובר, "אני ואתה", בתוך בסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההוויה, עמ' 27.

³ מרדכי מרטין בובר, "בעיית האדם: עיונים בתולדותיה", בתוך פני אדם: בחינות באתרופולוגיה פילוסופית, מוסד ביאליק, תשכ"ו, עמ' 54-55.

⁴ בובר מציע בהקשר זה ניתוח אנלוגי לתיאור הניטשיאני ל'מות האלוהים' ולתגובות המחפשות תחליפים לריק שנוצר.

תוך דאגה מפורשת לגורלו של ה'אני-אתה', ותוך עיסוק בסכנות הגלובליות והמקומיות שמאיימות על נוכחותו של ה'אתה' במרחב השפה והמובן המשותפים לנו.⁵ כך, בעודו מתאר את ה'אני-אתה' ואת ה'אני-לז' כשני היבטים מהותיים של ההוויה והשפה האנושית, בובר שב ומדגיש את הצורך להעניק מקום של כבוד דווקא לראשון שבהם, דהיינו, לאותו ממד חמקמק – אישי ולא כללי – של השפה שאינו ניתן לרדוקציה לצד הקוגניטיבי או הפרגמטי של הלשון. כלומר, בעוד האני-לז מוצג כתשתית עקרונית נתונה – התשתית הקוגניטיבית, מושגית, רציונלית – של פשר משותף, הרי מבחינה ערכית, היא לא מספקת בפני עצמה. תשתית זו זקוקה לכניסתה של 'הזיקה ל-אתה' אל תוך שדה השפה, כדי שלפרקטיקה הלשונית שלנו יהיה לב אנושי.⁶ המפגש עם ה-'אתה' בשפה הוא, כאמור, התרחשות נדירה שקשה לנסחה בשפה תיאורטית כללית ומופשטת, ולכן בובר מתארה לא פעם על דרך האנקדוטה והסיפור האישי.

כיום, מעבר לשינויים רדיקליים שחלו במרחבי השיחה הבינאישית שהביאה התקשורת הדיגיטלית המהירה והבינה המלאכותית, השיסוע הפנימי והשנאה הקשה בין המחנות הפוליטיים בחברה הישראלית מעמידים בשאלה את הפוטנציאל שיש ל'אני-אתה' להצמיח חיים דיאלוגיים. אך, הרס אפשרות השיחה בעת הזו, אין מקורו רק בקיטוב העומד בניגוד לזיקה האישית, ואף לא בהשתלטות ה'לז' על ה'אתה' והעלמתו. קודם כל, הוא נובע מהרס אותם מנגנונים מרכזיים, הרס מבני היסוד של השפה שמושגת על ה'אני-לז' דווקא, ושמגלים בעת הזו כיקרי ערך עבור קיומנו המשותף.

השפה הינה שותפה מרכזית ביצירה ובשימור של מובן ופשר בעולם החיים האנושי. היא נושאת זיכרון של קוהרנטיות אורגנית, מידה ומידתיות, כללים לוגיים ואינטואיציות הרמנויטיות, יחסים בין מובנים, רגישות לניואנסים, מערכות מושגים מורכבות, הבדלים והבחנות, תוואים רציונליים לנימוק ולהסבר, מערכות ביקורת ובקרה, שמהוות מסד ליכולת לחשוב, להבין, להסביר, לנמק, להתנגד, להפריך, להתווכח, לשכנע – וכל זאת מתוך חיבור עמוק, אם כי רב-ממדי, למה שאינו אישי ושאינו מתמצה בייחודיותו האידיויסינקרטית של היחיד: מצב הדברים, משמעות הדברים, האמת של המצב. הלשוני אינו חיצוני למציאות,

⁵ כך, בהקדמה להרגום קובץ כתביו, בסוד שיח, הוא כותב ב-1959, "בשנה זו שאנו עומדים בה, תכונה אנטידיאלוגית נשתלטה בעולם; ושמה מוטב שנגיד: רוח אֶדְיאלוגית נכנסה בנשמות בני האדם. היא פועלת פעולה מפוררת בכל תחומי החיים".

⁶ ראו, למשל, "יסודותיו של הבין-אנושי", בתוך בסוד שיח, עמ' 222: "רובו של דבר זה המכונה עכשיו בפי הבריות בשם 'שיחה', מן הראוי לכנותו על צד הדיוק בשם 'פיתום מילים'. בדרך כלל, אין הבריות סחים זה עם זה אלא סחים בעצם אל תוך חלל של רשות בדויה".

אלא ארוג לתוכה, מצוי במגע תמידי עם החומרים שהיא עשויה מהם. הפעילות הלשונית מציעה צורות של ביטוי למציאות, ובמקביל מעוצבת על-ידי דינמיקה שהיא מקיימת עם מישורי מציאות מצטלבים, כגון החברתי, הכלכלי, הטכנולוגי, הפוליטי, האמנותי. ככזה, הלשוני נתון להשפעות ולשינויים. הוא פגיע, קיומו לא נתון כברור מאליו. מי שלקח כמובן מאליו את חוסנה של שפה רציונלית, ביקורתית, וחילונית, התבדה. בעידן של הפקרות שלטונית, לא רק צורכיהם של אזרחי המדינה מופקרים – גם שפתם מופקרת. כאשר השלטון ושופרותיו מחללים את השפה, הופכים את מובניה על פיהם, מרוקנים מושגי יסוד מפשרם, המרחב הלשוני לא נותר על כנו. הוא מתערער, נסדק, רקמותיו נקרעות. כשדמגוגיה שקרית, רעילה והזויה מציפה – יחד עם פייק ונאצה – את המרחב התקשורתי, השפה עצמה מותקפת, וכיום נתונה לברבריזציה מתמשכת, שמאיימת, ככל שהזמן נוקף, להפוך אותה לחלולה.

בתנאים שכאלה, עוד לפני המחשבה על בנייתם של גשרים בין אויבים ואיחוי לבבות, אפשרותו של דיאלוג תלויה בשיקום השפה, בשמירה, בחידוש ובהגנה יומיומית על מערכות הפשר המורכבות והעדינות שהיא מציעה. עלינו להשיב לנו שפה עברית שנושאת זיכרון עמוק של ה'אני-לז', ממד שאל לנו עוד לקחתו כמובן מאליו, כפי שאולי נהגנו בעבר. ה'אני-לז', שבעולמו של בובר סימן מבנה תשתית, הגמוני, הדורש טלטלה וביקורת, מופיע כיום, מאה שנה מאוחר יותר, כשריד מוזיאוני, אוצר נדיר, הדורש שימור ושחזור בשל היותו אבן פינה לתרבות שמבקשת לעצמה עתיד. ה'אני-אתה', שחייב לחרוג מה'אני-לז', משווע כיום לתמיכתו.

חגי כנען
עורך עיון

Moses Maimonides and the Contribution of Spanish Jewry to the European Middle Ages A Lecture from the <i>Nachlaß</i> Hans Blumenberg	157
Dialogue Spoken and Silent: Reflections on a Lecture from Hans Blumenberg's <i>Nachlaß</i> Omer Michaelis	174
Martin Buber: The Theological and Political Aspects of Dialogue Avner Dinur	191
List of Contributors	210

Contents

Preface: Dialogue in a Wasteland Hagi Kenaan	5
Dialogue, Sisterhood: From Antigone and Ismene to Irigaray and Beauvoir Lior Levy	13
Thinking Dialogically about Dialogue: Martin Buber, Ramchandra Gandhi, and Ben-Ami Scharfstein Daniel Raveh	35
Davidson on the Possibility of Dialogue: Talking with Aliens, Savages, and Lacan Gilad Kenan	54
The Life of Dialogue Abraham Kaplan	78
From Duologue to Dialogue: The Path to Becoming Human Again Giovanni Scarafile	92
Language and Cognition in the Age of ChatGPT Conversation with Roni Katzir	99
A Sculpture's Saying Dror Pimentel	108
Kant and the Aesthetic Dialogue with Nature Moran Godess-Riccitelli	125
Essay ♦ Two Concepts of Enlightenment Meir Buzaglo	139